

Гринюк Роман Федорович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гуцуляк Олена Ігорівна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОГО, СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО І ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті продемонстровано доцільність і необхідність розширювати методологічний арсенал теоретико-правових досліджень правосвідомості і доведено, що максимально перспективним є запозичення досягнень і знань психологічної науки.

Авторами проаналізовані доктринальні дефініції правосвідомості і погляди на структуру правосвідомості, неодмінним компонентом якої вже традиційно вважається правова психологія. Відстоюється позиція, що саме правова психологія з-поміж інших складників правосвідомості припускає максимальну можливість впливу і корекції (завдяки рефлексії, самопостереженню).

Продемонстровано, у який спосіб можна чинити позитивний вплив на правосвідомість як на різновид свідомості через застосування принципів і законів свідомісно-центрованої психології (адекватності, організованості, комунікативності). Водночас використовується соціально-філософський інструментарій (аналіз дихотомії «Свідомість – Світ» через призму суб'єктивності та об'єктивності). Враховані сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства (цифровізація, диджиталізація, поширення SMM-менеджменту, блогерства), що робить трансляцію надбань, змістовних блоків свідомості на широкий загал максимально простим і доступним кожному. Реальність правосвідомості визначається в цьому контексті світом соціальних діячів, світом спільно сконструйованих і відтворюваних ними змістів, світом соціокультурних текстів (знакових систем) (інтерсуб'єктивістська (комунікативно-дискурсивна) парадигма правосвідомості).

Під час аналізу можливостей впливу на (право)свідомість визнано потенціал будь-яких засобів, що забезпечують трансляцію і привласнення індивідом форм культури. Отже, зроблено висновок про важливість виявлення факторів безпеки і небезпеки, що діють в інформаційному суспільстві. Стосовно саме правосвідомості і очевидної провідної ролі правової освіти серед засобів позитивного впливу, наводиться філософське обґрунтування помилковості позиції, що саме освіченість є панацеєю. Автори наголошують, що знання має пройти перевірку логікою, тобто стати системним. Крім того, формальна логіка («логічно перевірене знання» за Кантом) покликана «врівняти» систему гештальтів (життєвого досвіду). Зазначається, що саме на законах логіки та на розумінні психологічних процесів, які протікають у нашій свідомості, базується критичне мислення, що є однією з найважливіших навичок рейтингу SoftSkills за версією Всесвітнього Економічного форуму.

Продемонстровано, що критичне мислення означає бути свідомим, а також є тригером рефлексії як унікальної здатності свідомості в процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе. Зроблено висновок, що завдяки свідомості людина здатна критично мислити, і завдяки критичному мисленню вона здатна чинити вплив на свою власну свідомість.

Ключові слова: свідомість, рефлексія, правова психологія, деформації правосвідомості, критичне мислення.

Постановка проблеми. Тематика правосвідомості завжди була максимально поширеною і популярною серед теоретиків права, які традиційно пов'язують свою зацікавленість цим питанням із роллю правосвідомості як засобу усвідомлення суб'єктами необхідності правомірної поведінки, її ключовим значенням для правопорядку та розбудови держави, а також поширенням різноманітних форм деформації правосвідомості.

Водночас дослідники звертали увагу на невирішеність фундаментального питання щодо процесу взаємодії механізмів правового регулювання і психічної регуляції. Саме завдяки останнім реалізується і регулюється поведінка і діяльність. Людина спрямовує і контролює свою діяльність і поведінку, приймає рішення і здійснює вчинки на основі власної картини світу, того психічного образу, який формується в головному мозку людини під час відображення зовнішньої і внутрішньої реальності (суб'єктивний образ об'єктивного світу). Тому правники повинні звертатися до матеріалів вивчення процесів психічної регуляції, маючи на увазі предмет правового регулювання, тобто необхідно з'ясувати, як правові значимі вчинки формуються в психології людини, який вплив мають на них правові норми та інші зовнішні регулюючі фактори.

Популярність тематики правосвідомості серед вчених-правників на тлі ігнорування новітніх методів дослідження може призвести до стагнації доктринальної думки в цій сфері. Абсолютно виправданим здається використання міждисциплінарного підходу для пошуку «свіжих» ідей та концепцій стосовно підвищення суспільної (масової) правосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика правосвідомості, її поняття, форм, способів підвищення висвітлювалися у численних наукових працях таких представників правничої науки: С. Г. Башук, А. А. Бова, В. Є. Боднар, О. О. Ганзенко, Н. Л. Гранат, В. В. Демічева, Г. А. Злобін, Ю. Ю. Калиновський, Г. П. Клімова, Н. Ю. Коваленко, А. Ф. Крижановський, Л. Д. Куренда, А. І. Луцький, О. В. Макарова, В. В. Мухін, І. В. Осика, О. Є. Проць, І. Е. Фарбер, М. М. Цимбалюк, А. А. Шелих тощо.

Тривалий час правосвідомість розглядалася виключно усередині системи права, водночас загальнотеоретична наука ХХІ ст. не виробила єдиного підходу до розуміння правосвідомості. Наразі ж вона переміщується з категорії другорядних правових феноменів до відносно самостійного елементу правової реальності, інтегрує усі елементи правової системи, надає їй власне якостей системності та функціонального спрямування [1, с. 5].

Однією з останніх ґрунтовних робіт щодо цієї тематики є докторська дисертація Т. В. Михайліної, у якій обґрунтовані нові теоретико-правові положення щодо місця правосвідомості у доктринальній та праксеологічній моделі правової системи, а також розроблено концепцію удосконалення функціонування всіх аспектів правової реальності через використання інтегративного потенціалу правосвідомості [2, с. 3].

М. Й. Штангрет, О. М. Броневицька вивчали філософсько-правовий аспект правосвідомості правників, проте незважаючи на ґрунтовний аналіз, висновки мали суто теоретичний характер і зводилися до формулювання дефініції правосвідомості правників з огляду на її ознаки, форми, функції [3].

Досліджуючи феномен правосвідомості крізь призму філософсько-правового розуміння, Н. І. Бровко зробила висновок про міждисциплінарний характер зазначеного феномену [4, с. 80]. З нею згідна Т. С. Панченко, зазначаючи, що «правосвідомість – багатовимірний феномен, який розглядається на різних рівнях наукового знання» [5, с. 213]. Психологічні дослідження правосвідомості проводяться переважно в межах двох напрямів – юридичної та соціальної психології.

Правосвідомість як рефлексію соціальних норм поведінки розглядала Ю. О. Петрончак, яка справедливо зазначає, що мікроісторичний період та соціополітична ситуація в державі диктує потребу застосування новітніх авторських підходів до дослідження цього складного правового явища [6, с. 199]. Т. І. Юрченко-Шеховцова з'ясувала, що загальний аспект досліджень у психологічній галузі полягав у розробці теорії та методології емпіричного вивчення правосвідомості. Водночас авторка вважає, що залишаються недостатньо дослідженими психологічні детермінанти правосвідомості особистості, визначення яких дало б можливість окреслити основні психологічні чинники формування правосвідомості особистості [7, с. 135].

Отже, тематика правосвідомості привертала значну увагу представників різних галузей науки, що робить доволі складним завдання аналізу й узагальнення усього масиву попередніх напрацювань, і водночас, незважаючи на неабияку зацікавленість предметом дослідження і вагомими дослідницькими зусиллями на шляху до пізнання феномену правосвідомості, вже на початковому етапі ознайомлення із доктринальними доробками стає очевидним, що низка проблем наразі так і не знайшла свого вирішення.

Метою наукової статі є оновлення наявного механізму підвищення рівня суспільної та індивідуальної правосвідомості засобами, що стають доступними завдяки залученню досягнень і знань психологічної науки.

Основний матеріал. Правосвідомість у юриспруденції традиційно визначено як сукупність ідей, поглядів, почуттів і уявлень, що виражають ставлення

окремих людей, соціальних груп, усього суспільства до права, його ролі, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

Л. Д. Куренда вдавалася до наукового аналізу професійної правосвідомості саме юристів. Авторка стверджує, що «правосвідомість юриста-практика відрізняє не просто стійке позитивне ставлення до права та практики його застосування, а солідарність з правовими приписами, розуміння корисності, необхідності і справедливості їх реалізації, звичка дотримуватися правового закону» [8, с. 27].

Т. В. Міхайліна пропонує визначення правосвідомості як відносно незалежного елементу правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій стосовно фактичного і бажаного стану правових феноменів [1, с. 17]. Водночас професорка відстоює помилковість конструкцій «відсутність правосвідомості» чи «формування правосвідомості», адже правосвідомість завжди виступає невід'ємним, відносно незалежним елементом будь-якої правової системи та інтегрує її в єдине ціле, тобто властива кожному індивіду, групам індивідів чи суспільству загалом.

В. А. Суслов трактує правову свідомість як «різноплановий сплав ідеології та психології», що містить у собі сукупність ідей та знань про право і правову діяльність, а також емоції, орієнтації, пристрасті та установки, які виникають у зв'язку з правовою поведінкою людей, діяльністю правоохоронних органів та ін., включаючи до її структури знання про право, оцінку чинного права та правовідносин, які виникають у різних його галузях [9, с. 87].

У структурі правосвідомості суспільства деякі науковці виділяють два елементи правосвідомості: правову ідеологію та правову психологію, а інші стверджують, що правова свідомість складається з трьох елементів, а саме правової ідеології, правової психології та правової поведінки [10, с. 786].

А. І. Луцький визначає структуру правосвідомості залежно від домінуючого виду психічної активності суб'єкта: правова онтологія, правова аксіологія, правова праксеологія. Правова аксіологія, зі свого боку, поділяється на правову ідеологію і правову психологію. Під правовою ідеологією слід розуміти систематизоване уявлення про правову дійсність, в основі яких лежать певні ціннісні засади (з таких уявлень свого часу виокремились антропоцентристські, теоцентристські, соціоцентристські типи правової ідеології). Несистематизоване й нераціоналізоване ціннісне сприйняття правової дійсності у виді правових почуттів, емоцій, переживань визначається як правова психологія [11, с. 52–53].

Підтримуючи теоретико-правову позицію щодо правосвідомості як однієї з форм свідомості (а свідомість полягає у ставленні (відношенні) людини до навколишнього світу (у нашому випадку до права), причому з різних ракурсів [12]), формулювання поняття «правосвідомість» необхідно розпочинати з уточнення, що правосвідомість є формою суспільної свідомості.

Правова психологія утворює емоційний компонент правосвідомості, утворюється стихійно, на основі емоційного ставлення до правових явищ в суспільстві, яке може бути і позитивним, і негативним [13, с. 193]. М. М. Великанова дає визначення правової психології як емпіричного, побутового рівня правової свідомості, що формується в результаті повсякденної людської практики як окремих осіб, так і соціальних груп [14, с. 143].

Професору Ю. Ю. Калиновському вдалося виокремити такі риси філософсько-правової рефлексії сутності буденної правосвідомості сучасного українського суспільства: амбівалентне ставлення до закону; існування позаправового світу неписаних правил та установок; низький рівень ксенофобії та наявність толерантного ставлення до інших цивілізаційних (аксіологічних) систем, що пов'язано з порубіжним розташуванням України; еkleктичність поглядів щодо основних правових цінностей; схильність до «виправдання» антиправових вчинків залежно від ситуації та дійової особи, героїзація «соціальних мучеників»; «індивідуальний пошук» справедливості та ін. [15, с. 8]. Враховуючи такий плачевний стан справ, неминуче потрібно відшукати засоби виправлення ситуації, що склалася, не оминаючи усі доступні засоби, зокрема й міждисциплінарний підхід.

Наявність у терміні «правосвідомість» складника «свідомість» неминуче змушує озирнутися в бік психологічної науки, адже: а) саме психологія – це наука про свідомість; б) в теорії права вже сталим є підхід, який у структурі правосвідомості виокремлює правову психологію; в) саме цей компонент правосвідомості припускає, як здається, максимальну можливість впливу і корекції (завдяки рефлексії, самоспостереженню), зокрема завдяки надзвичайній популяризації психології в останні роки. Загалом визнаючи позитивний характер таких явищ, варто, з одного боку, дорікнути про відсутність хоча б подібних тенденцій стосовно юридичних знань, а по-друге, враховуючи їх, скористатися з метою підняття рівня правосвідомості.

Згідно із Тлумачним психологічним словником свідомість (свідоме) – це 1) вищий рівень психічного відображення і саморегуляції; звичайно вважається властивим тільки людині як суспільно-історичній істоті; 2) думки і почуття, що індивід усвідомлює в будь-який даний момент [16, с. 451]. Емпірично виступає як безупинно змінювана сукупність почуттєвих і розумових образів, що безпосередньо з'являються перед суб'єктом у його «внутрішньому досвіді» і передують його практичній діяльності.

Як можна вплинути на людську свідомість, здається, допомагає зрозуміти глибокий аналіз методології свідомісно-центрованої психології, який здійснив Ю. М. Швалб. Професор наголошує на двох важливих властивостях свідомості – відображати світ і водночас породжувати його. «Відображення і породжен-

ня – це дві основні функції свідомості, які поєднують свідомість людини і світ» [17, с. 154]. Основні тези, запропоновані автором, полягають у такому:

1. Увесь зміст свідомості – не що інше, як відображення (і, звичайно ж, узагальнення) сукупності життєвих ситуацій індивіда. Свідомість здатна відобразити не увесь світ як такий, а лише у «привласнених і фрагментарних проявах, які потрібно якось «зупинити», «схопити», «структурувати» у щось відносно стійке. Універсальна форма такого постання світу – ситуація. Якщо якісь ситуації не відображаються у свідомості індивіда, не входять до структури його життєвого досвіду, то не виникають і не утверджуються й відповідні компоненти свідомості.

Так, особа, яка веде сторінку у соціальних мережах чи канал у месенджерах, де висвітлює цікаві події (новини), що їй вдалося зафіксувати у громадських місцях, може щиро вважати такий «контент» та його публічне розповсюдження абсолютно законним, оскільки стаття 307 ЦК України не вимагає отримання згоди на знімання, якщо зйомки проводяться на вулиці. Але є нюанс. Це справедливо лише коли зйомка проводилася відкрито, тобто особа, яку знімають, це бачила і не заперечувала (згода презюмується). Проте блогер (модератор чату) із наведеного прикладу може довго не здогадуватися про протиправність своїх дій, не усвідомлювати цього, допоки не отримає звинувачення у порушенні особистих немайнових прав інших (якщо взагалі отримає).

2. Дихотомія «Свідомість–Світ» у психології об'єктивується відношенням адекватності, що означає, що елементи об'єктивного світу утворюють, з одного боку, деяку відносно стійку цілісність (це і є ситуація), з іншого – комплекс психічних змістів, котрі відображають цю цілісність, утворюють гештальт (у широкому сенсі – життєвий досвід), а між реальною цілісністю і психологічним конструктом встановлюється відношення конгруентності (відповідності).

Вимога щодо продажу антибіотиків за рецептом або законодавчі заходи протидії антибіотикорезистентності не переконують людину, яка звикла кожен вірусну інфекцію лікувати (профілакувати) антибактеріальними препаратами. Вона керуватиметься порадами некомпетентного лікаря, власним досвідом («а мені завжди допомагає»), теоріями змови на кшталт «коронавірус штучно створений в лабораторії, синтетичний, отже хоча віруси і не лікуються антибіотиками, треба перестраховатися» тощо, і підсвідомо чи свідомо уникатиме пояснень доказових лікарів, називаючи *evidence based* медицину «сектою».

3. І ситуація, і свідомість мають підлягати деякому загальному закону чи принципу, яким є принцип організованості, що припускає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечність, функціональну цілісність.

Так, людина, яка в якості доведеного факту сприйняла «шкідливість» щеплень, і впевнена у наявності надто високих ризиків настання побічних наслідків

після вакцинації, а отже, відмовившись від імунопрофілактики для себе і своїх дітей, не зможе адекватно сприйняти і погодитись із правомірністю законодавчого закріплення неможливості відвідувати навчальні заклади нещепленим дітям, що ми спостерігали із протестами проти законопроекту № 4142 [18].

4. У методологічному плані адекватність означає якісну характеристику відносин між двома системами. Основним механізмом встановлення відношення адекватності є система суб'єктних дій, спрямованих на зміну ситуативних умов існування самого суб'єкта. Так, людина встановлює відношення адекватності через активну зміну себе самої як суб'єкта життя і поведінки (розвиваючи наведений вище приклад, особа, що сприйняла як даність шкідливість вакцин, не дозволить щепити себе та своїх дітей, а у подальшому, вірогідно, буде віддалятися від офіційної медицини, яка підтримує вакцинацію, у бік гомеопатії та інших нетрадиційних форм медицини, а також, не бажаючи підкоритися рішенням органів влади, які унормовують обов'язкову вакцинацію, вважати їх «комерційними організаціями, що не мають владних повноважень». На жаль, це не припущення і не гіперболізація з метою наочності, подібні «фейки» дійсно широко розповсюджуються соціальними мережами). Це означає, що на рівні особи принцип адекватності реалізується як можливість регуляції елементів обох систем: і умов ситуації, і себе самої як суб'єкта. Саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна «схопити» і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно. Саме тут є змога вплинути на суб'єкт, про що йтиметься дещо пізніше.

5. Принцип організованості повинен бути доповнений принципом комунікативності, адже за рідкісним винятком будь-яка ситуація не є чимось індивідуальним, а являє собою сукупний продукт взаємодії людей і предметів, котрий і утворює життєву ситуацію кожного. Людина завжди має справу зі світом, зупиненим і відкалькованим у формах і категоріях культури.

Комунікативні навички й міжособистісна взаємодія є надзвичайно важливими. Враховуючи тенденції сучасної комунікації, а отже, – і транслявання психологічних настанов та піднесення їх до культуродоцільних форм, представникам саме юридичної еліти варто замислитися над суттєвим розвиненням своєї комунікації з суспільством. Саме в процесі міжсуб'єктного діалогу напрацьовуються константи, символи та значення суспільної правосвідомості.

Здається, повністю відповідає наведеним умовиводам теза професора Ю. Ю. Калиновського, який у докторській дисертації довів, що «комунікативно-дискурсивна парадигма є найбільш адекватною для аналізу суспільної правосвідомості, тому що дозволяє виявити не тільки сутність та зміст цього явища, а й зрозуміти механізм утворення констант правосвідомості шляхом розгляду дискурсивних практик в межах інтерсуб'єктивістської взаємодії». Описаний під-

хід кардинально змінює розуміння правової свідомості й філософсько-правового пізнання. Реальність правосвідомості визначається в цьому контексті світом соціальних діячів, світом спільно сконструйованих і відтворюваних ними змістів, світом соціокультурних текстів (знакових систем) [15, с. 6].

6. Культура дає здатність трансляції змісту свідомості. Тільки в цьому випадку свідомість як факт виразності виявляється потенційно доступною будь-якій іншій свідомості, а її продукти можуть бути зрозумілі, зафіксовані й у такий спосіб утвердитися як форми культури.

7. Свідомість і культура пов'язані між собою не безпосередньо, універсальним засобом вираження змістів свідомості у формах культури і водночас механізмом перетворення форм культури в універсали змістів свідомості є діяльність. Причому якщо розглядати рух змістів від свідомості до культури, то опосередкованою ланкою виступатимуть усі форми предметно-перетворювальної діяльності, котрі забезпечують виразність свідомості в об'єктивованому матеріалі.

Дуже важливо розуміти сучасні тенденції такої діяльності, яка все більше піддається пресловутій диджиталізації – «лідерами думок», особливо серед молоді, стали блогери, а транслювати надбання, змістовні блоки свідомості на широкий загал стало максимально просто й доступно кожному.

Тут варто враховувати так звану смислову інтерпретацію механізмів та наслідків впливу засобів масової комунікації на правосвідомість українського суспільства. На основі аналізу різноманітних моделей поширення інформації Ю. Ю. Калиновський доводить, що саме «діалогова модель» найбільш корелюється з інтерсуб'єктивістською парадигмою правосвідомості, оскільки дозволяє акторам медіа-простору не тільки отримати певні повідомлення, але й висловити своє ставлення до їх змісту та обмінятися думками, що є дієвим механізмом розвитку правосвідомості [15, с. 6].

Щодо поступу від культури до свідомості, то опосередкованою ланкою слугуватимуть усі форми навчальної діяльності, що забезпечують трансляцію і привласнення індивідом форм культури.

Здавалося б, нащо «винаходити велосипед», якщо висновок передбачуваний – вплинути на свідомість простіше за все через освіту, зокрема правову. Проте тут варто винести декілька важливих нюансів.

Освіченість – не панацея. Як вважав Кант, «вчений дурень нічим не кращий за звичайного дурня, навіть небезпечніший, оскільки говорить від імені науки». Апостеріорне знання (з досвіду) має обмежений характер, воно ще має пройти перевірку логікою, тобто стати системним. Таке логічно перевірене знання філософ відносив до сфери розсудку. Кант вважав, що тільки людину, яка піднялася на цей рівень, можна вважати розумною [19, с. 35].

Психологічна наука погоджується з таким підходом. Життєві ситуації, досвід індивіда спричиняють утворення гештальтів, які у свідомості людини

(зокрема й правосвідомості) є структурованими, узгодженими, складають цілісність. Враховуючи, що такі реальні ситуації й гештальти у свідомості людини характеризуються конгруентністю, психологічні конструкти, що вже сформувалися у свідомості, неминуче спричинять деформації подальшого сприйняття елементів об'єктивного світу, а також використовуватимуться для зміни умов свого існування. Враховуючи сучасні можливості трансляції подібних суб'єктивних настанов широкому колу осіб, проблеми деформації свідомості мають вельми важливе значення. Натомість і навпаки, на рівні особи принцип адекватності реалізується як можливість регуляції і умов ситуації, і себе самої як суб'єкта, і саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна «схопити» і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно, а за наявності правильного інструментарію – «вирівняти» систему гештальтів. Здається, одним із таких важливих інструментів може стати формальна логіка («логічно перевірене знання» за Кантом), адже саме підміна квантора у структурі суджень слугує причиною більшості помилкових умовиводів.

Отже, навіть якщо визнати навчальний процес засобом впливу на масову свідомість, то запроваджувати треба не лише спеціальні профільні (у нашому випадку правові) дисципліни для вивчення, а й сприяти всебічному засвоєнню правил формальної логіки та критичного мислення, і не лише у вищих навчальних закладах, а й на етапі отримання середньої або спеціальної освіти.

Ми живемо в інформаційному суспільстві, жодне попереднє покоління не мало доступу до такої кількості найрізноманітнішої інформації та джерел її отримання. Отже, як ніколи раніше стали цінуватися вміння цю інформацію диференціювати, систематизувати, аналізувати, критично осмислювати й сприймати, вирізняти фейки, прояви ІПСО, маніпулятивні технології, шахрайські схеми.

Сьогодні для адекватного соціальним запитам розвитку свідомості людини потрібне володіння сучасними технологіями, навички безпечного «існування» в інформаційно-комунікативних мережах, вміння орієнтуватися в розгалужених інформаційних потоках, знаходити якісну інформацію та захищатися від шкідливих і маніпуляційних інформаційних впливів [20, с. 69].

Логічне мислення є чи не найважливішим інструментом, який допомагає уникати необов'язкових помилок у міркуваннях, аналізі ситуацій, прийнятті рішень. Це як математика у світі суспільних наук, це можливість побачити «точність» навіть у тих сферах, де «два юристи – три думки». Саме на законах логіки та на розумінні психологічних процесів, які протікають у нашій свідомості, базується критичне мислення. Воно є однією з найважливіших навичок рейтингу *SoftSkills* за версією Всесвітнього Економічного форуму.

Нобелівський лауреат Даніел Канеман у книзі «Мислення швидко і повільно» висловив ідею, що існує два режими мислення у людини. Система 1 працює

в автоматичному режимі і дуже швидко, без зусиль і без спеціального контролю. Система 2 працює, базуючись на свідомих розумових зусиллях. Також у людини є два рівні сприйняття світу, який її оточує, та завдяки яким вона осмислює навколишній стан речей. Предметний рівень: нереклексивне мислення, без усвідомлення, не уважне. Метарівень: критичне, рефлексивне мислення, спирається на усвідомлення того, що відбувається, уважне [21]. Тобто критичне мислення є контрольованим, уважним і рефлексивним.

Психологічний механізм, що забезпечує знаходження правильного шляху під час критичного мислення (осаяння), був віднайдений і описаний С. Л. Рубінштейном в середині ХХ ст.: «Об'єкт у процесі мислення включається у все нові зв'язки та завдяки цьому виступає у все нових якостях, які фіксуються в нових поняттях; так із об'єкта ніби вичерпується все новий і новий зміст; він начебто повертається кожного разу іншим своїм боком, в ньому виявляються все нові властивості». Фахівець із педагогічних проблем дослідження критичного мислення С. О. Терно зробив висновок, що «і вітчизняна, і західна психологічні традиції ХХ ст. визначили в якості ключового уміння продуктивно мислити – аналіз через синтез» [22, с. 46].

Критичне мислення – це бути свідомим. Навички критичного мислення допомагають помічати свої упередження, досліджувати їх, це свідомі розумові зусилля, обґрунтовані і контрольовані. Водночас критичне мислення є рефлексивним. Рефлексія – це спрямованість мислі власне на себе, на власні процеси і власні продукти (інтелектуальний контекст); це самопізнання суб'єкта, аналіз ним самих власних внутрішніх психічних станів і актів (особистісний контекст); вивчення людини людиною, пізнання процесів комунікації і спільної діяльності (соціально-психологічний контекст). Тобто критичне мислення і є тригером рефлексії як унікальної здатності свідомості в процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе, а отже, – завдяки свідомості людина здатна критично мислити, і завдяки критичному мисленню вона здатна чинити вплив на свою власну свідомість.

Висновки. Правова психологія як елемент правосвідомості припускає максимальну можливість впливу і корекції (завдяки рефлексії, самоспостереженню). Методологія свідомісно-центрованої психології дуже структуровано і послідовно розкриває принципи і закони свідомості (адекватності, організованості, комунікативності), а отже, – і механізми її можливих деформацій.

Життєві ситуації спричиняють утворення гештальтів, які становлять цілісність у свідомості людини (зокрема й правосвідомості). Враховуючи, що такий життєвий досвід і гештальти характеризуються конгруентністю, психологічні конструкти, які вже сформувалися у свідомості, неминуче спричинятимуть деформації подальшого сприйняття елементів об'єктивного світу, а також вико-

ристовуватимуться для зміни умов свого існування. Враховуючи сучасні можливості трансляції подібних суб'єктивних настанов широкому колу осіб, проблеми деформації свідомості мають вельми важливе значення. І навпаки, на рівні особи саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна «схопити» і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно, а за наявності правильного інструментарію – «вирівняти» систему гештальтів. Здається, одним із таких важливих інструментів може стати формальна логіка, зокрема критичне мислення, яке і є тригером рефлексії як унікальної здатності свідомості у процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе.

Список використаних джерел

1. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.
2. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 40 с.
3. Штангрет М. Й., Броневицька О. М. Філософсько-правовий аспект формування правосвідомості правників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 29(2). С. 273–277. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3556/1/nvuzhpr_2014_29%282%29__71.pdf
4. Бровко Н. І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2016. № 1. С. 73–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_8
5. Панченко Т. С. Особливості правової свідомості міської та сільської молоді. *Актуальні проблеми психології. Том 7. Екологічна психологія.* 2017. Вип. 44. С. 213–222.
6. Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 199–203.
7. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис.* 2017. № 4(8). С. 134–144.
8. Куренда Л. Д. Дослідження сутності професійної правосвідомості юриста. *Історико-правовий часопис.* 2014. № 1. С. 26–29.
9. Суслов В. А. Структура правосознання. *Правоведение.* 1997. № 2. С. 86–98.
10. Пінська О. С. Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права.* 2011. № 1. С. 784–788. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/1pocrtc.pdf>
11. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2014. № 2. С. 50–60.
12. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. Київ: Кондор, 2008. 477 с.
13. Волинка К. Г. Теорія держави і права. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
14. Великанова М. М., Великанов О. Ю., Половко І. В. Теорія держави і права. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 164 с.
15. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12. Харків, 2010. 37 с.

16. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
17. Швалб Ю. В. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія свідомості*. 2004. № 4. С. 154–166. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29763/1/%D0%A8%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B1.pdf>
18. Михайло Радучький спростував найвідоміші фейки про законопроект № 4142 про систему громадського здоров'я. *Верховна Рада України: Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/226430.html>
19. Піхорович В. Д. Критичне мислення: навч. посіб. для рівня підготовки «доктор філософії» для спеціальності 033 Філософія / КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 66 с.
20. Архіпова Є. О. Інформаційна безпека: соціально-філософський вимір: дис. ... канд. філол. наук: 09.00.03. Київ, 2012. 216 с.
21. Канеман Д. «Мислення швидко і повільно»: уривок із книги нобелівського лауреата з економіки. *Українська правда. Життя*. Наш формат. 2017. URL: <https://life.ppravda.com.ua/culture/2017/09/10/226277/>
22. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 105 с. URL: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Posibnyky/Terno-CTDTheory.pdf>

References

1. Mikhailina, T. V. (2018). Pravosvidomist yak intehratyvnyi element pravovoi systemy: monohrafiia. Vinnytsia: DonNU imeni Vasyliia Stusa.
2. Mikhailina, T. V. (2018). Pravosvidomist yak intehratyvnyi element pravovoi systemy: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv.
3. Shtanhret, M. Y., Bronevytska, O. M. (2014). Filosofsko-pravovyi aspekt formuvannia pravosvidomosti pravnykiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*. 2014. Vyp. 29(2), pp. 273–277. Available at: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3556/1/nvuzhpr_2014_29%282%29__71.pdf
4. Brovko, N. I. (2016). Analiz fenomenu pravosvidomosti liudyny u filosofsko-pravovii dumtsi. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 1, 73–82. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_8
5. Panchenko, T. S. (2017). Osoblyvosti pravovoi svidomosti miskoi ta silskoi molodi. *Aktualni problemy psykhologii. Tom 7. Ekolohichna psykhologhiia* (Vyp. 44, 213–222).
6. Petronchak, Yu. O. (2015). Pravosvidomist yak refleksiiia sotsialnykh norm povedinky. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Serii: Yurydychni nauky, (825), 199–203.
7. Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2017). Pravosvidomist osobystosti: teoretychnyi analiz. *Psykhologichni chasopys*. № 4(8), 134–144.
8. Kurenda, L. D. (2014). Doslidzhennia sutnosti profesiinoi pravosvidomosti yurysta. *Istoryko-pravovyi chasopys*, (1), 26–29.
9. Suslov, V. A. (1997). Struktura pravosoznaniia. *Pravovedenie*. Vol. 2, 86–98.
10. Pinska, O. S. (2011). Pravova svidomist: zahalna kharakterystyka, osnovni rysy ta struktura. *Forum prava*, (1), 784–788. Available at: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11_pocrtc.pdf
11. Lutskyi, A. I. (2014). Pravosvidomist yurysta yak subiektyvne vidobrazhennia chynnoi pravovoi ideologii. *Yurydychni chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, (2), 50–60.

12. Kelman, M. S., Murashyn, O. H. (2008). *Zahalna teoriia derzhavy i prava*. Kyiv: Kondor.
13. Volynka, K. H. (2003). *Teoriia derzhavy i prava*. Kyiv: MAUP.
14. Velykanova, M. M., Velykanov, O. Yu., Polovko, I. V. (2006). *Teoriia derzhavy i prava*. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia, (164).
15. Kalynovskiy, Yu. Yu. (2010). *Pravosvidomist ukrainskoho suspilstva yak sotsiokulturnyi fenomen: filosofsko-pravova refleksii: avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk: 12.00.12*. Kharkiv.
16. Shapar, V. B. (2007). *Suchasnyi tлумachnyi psykholohichniy slovnyk*. Kharkiv: Prapor.
17. Shvalb, Yu. V. (2004). *Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu. Psykholohiia svidomosti*, (4), 154–166. Available at: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29763/1/%D0%A8%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B1.pdf>
18. Mykhailo Radutskiy sprostuvav naividomishi feiky pro zakonoproekt № 4142 pro systemu hromadskoho zdorovia. *Verkhovna Rada Ukrainy: Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/226430.html>
19. Pikhorovych, V. D. (2018). *Krytychne myslennia*. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho.
20. Arkhipova, Ye. O. (2012). *Informatsiina bezpeka: sotsialno-filosofskiy vymir: dys. ... kand. filol. nauk: 09.00.03*. Kyiv.
21. Kaneman, D. (2017). «Myslennia shvydke i povilne»: uryvok iz knyhy nobelivskoho laureata z ekonomiky. *Ukrainska pravda. Zhyttia*. Nash format. <https://life.ppravda.com.ua/culture/2017/09/10/226277/>
22. Terno, S. O. (2011). *Teoriia rozvytku krytychnoho myslennia (na prykladi navchannia istorii)*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Available at: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Posibnyky/Terno-CTDTheory.pdf>

Roman Hryniuk, Olena Hutsuliak. Legal Consciousness as a Subject of Theoretical-legal, Social-philosophical and Psychological Analysis

The article demonstrates the expediency and necessity of expanding the methodological arsenal of theoretical and legal studies of legal awareness and proves that borrowing the achievements and knowledge of psychological science is the most promising.

The authors analyzed doctrinal definitions of legal consciousness and views on the structure of legal consciousness, an indispensable component of which is traditionally considered legal psychology. The position is advocated that it is constitutional psychology, among other components of legal consciousness, that assumes the maximum possibility of influence and correction (thanks to reflection, self-observation).

It is demonstrated how it is possible to exert a positive influence on legal consciousness as a kind of consciousness through the application of the principles and laws of consciousness-centered psychology (adequacy, organization, communicativeness). At the same time, socio-philosophical tools are also used (analysis of the dichotomy «Consciousness – World» through the prism of subjectivity and objectivity). Modern trends in the development of the information society (digitalization, digitalization, spread of SMM-management, blogging) are taken into account, which makes the transmission of assets, meaningful blocks of consciousness to the general public as simple as possible and accessible to everyone. The reality of legal consciousness is determined in this context by the world of social actors, the world of jointly constructed and reproduced contents, the world of sociocultural texts (sign systems) (intersubjectivist (communicative-discursive) paradigm of legal consciousness).

During the analysis of the possibilities of influence on (legal) consciousness, the potential of any means ensuring the transmission and appropriation of cultural forms by the individual was recognized. Therefore, the conclusion about the importance of identifying safety and danger factors in the information society is made. Speaking specifically about legal consciousness, the leading role of legal education among the means of positive influence is obvious. Therefore, a philosophi-

cal justification of the fallacy of the position that education is a panacea is provided. The authors emphasize that knowledge must be tested by logic, i.e. become systematic. In addition, formal logic («logically tested knowledge» according to Kant) is designed to «level» the system of gestalts (life experience). It is noted that critical thinking, which is one of the most important skills in the Soft Skills rating according to the World Economic Forum, is based precisely on the laws of logic and on understanding the psychological processes that occur in our minds.

It has been demonstrated that critical thinking means being conscious, and also critical thinking is a trigger for reflection as a unique ability of consciousness in the process of perceiving activity to perceive itself as well. It was concluded that thanks to consciousness, a person is able to think critically, and thanks to critical thinking, he is able to influence his own consciousness.

Keywords: *consciousness, reflection, legal psychology, deformations of legal consciousness, critical thinking.*

УДК 340.1:316

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.2

Іванченко Ярослав Миколайович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

РОЗШИРЕННЯ МЕЖ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДИСКРЕЦІЇ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ЗА ТА ПРОТИ

Метою наукової статті є аналіз дискусійних моментів розширення меж правозастосовчої дискреції у період воєнного стану в Україні.

Зроблено висновок, що надмірне розширення меж правозастосовчої дискреції у період воєнного стану несе суттєві ризики для дотримання базових прав та свобод людини і громадянина. Зокрема, це стосується співробітників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, прикордонників, співробітників митних та податкових органів.

Обґрунтовується, що надання такої широкої правозастосовчої дискреції для країни пострадянського права (якою поки що є Україна) є передчасним, тим паче у період воєнного стану, коли питання захисту прав людини є особливо чуттєвим.

Констатовано, що у період соціальної напруги, яким є воєнний час, особливу увагу необхідно приділяти законності меж правозастосовчої дискреції. Без дотримання цієї вимоги правозастосовча дискреція неминуче перетвориться на свавілля державних інституцій та створить підґрунтя для корупційних діянь, що наразі і відбувається в Україні. Недотримання цього правила також здатне підвищити недовіру до державних органів та посадових осіб і наблизити суспільство до «соціального вибуху».

Акцентовується на тому, що абсолютно недопустимою є міра дискреції, коли рішення приймається відповідними державними органами та посадовими особами виключно на основі свого права приймати таке рішення і власної правосвідомості, не беручи до уваги фактичні та нормативні підстави. Зокрема, наявність нормативно закріпленого правильно оформленого документа (пакету документів) має бути гарантією прийняття відповідного правозастосовчого рішення, без урахування сумнівів правозастосовчого органу. Тобто питання прийняття або неприйняття рішення як такого не може бути предметом дискреції, якщо для його прийняття наявні усі обставини, які закріплено у законодавстві.

Відмова у вчиненні певних дій правозастосовчим органом має бути оформлена у належний (встановлений законодавством) спосіб з обов'язковим обґрунтуванням такого рішення для можливості його оскарження. Відмова у наданні такого документа або незазна-